

Шутак Л.Б., Собко І.О. (Чернівці)

МОВНИЙ ФАКТОР У ПРОЦЕСІ РОЗБУДОВИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Державна мова – це національне надбання, яке має охороняти кожен із нас і підтримувати держава, щоб стати беззаперечним лідером у процесі розбудови державності. Українська мова як державна є культурною й економічною категорією, тому загроза знищення мови є тоталітарною загрозою національній безпеці України, самому існуванню української нації та Української держави.

Дане дослідження є фрагментом наукової теми „Вивчення цінностей у системі науки та культури”, яку виконує кафедра суспільних наук та українознавства Буковинського державного медичного університету.

У ході написання статті проаналізовано низку наукових джерел та публікацій, у яких започатковано розв'язання даної проблеми, зокрема, праці І. Дзюби, Л. Масенко, О. Ткаченко та ін.¹

Основною метою статті автори вважають висвітлення проблеми насадженої двомовності як одного з чинників асиміляції українського народу, а не ознаки демократії, адже ситуація, що склалася в Україні, підтверджує, що вимоги прихильників двомовності не є об'єктивними.

Важливість мовного фактора в процесі формування та розбудови Української держави переоцінити важко. Як зазначає О. Ткаченко, „шляхи самоствердження народів є найрізноманітнішими, але ґрунтуються вони навколо трьох основних типів-спрямувань, перший з яких можна визначити як народження через смерть, другий – як самоствердження через захист, третій – як мовне відродження”².

¹ Вівчарик М.М., Панченко П.П., Чмихова В.І. Українська нація: шляхи до самовизначення. – К.: Вища школа, 2001. – 287 с.; Дзюба І. Сучасна мовна ситуація в Україні // Урядовий кур'єр. – 2000. – № 73. – С. 5; Дзюба І. І знову казуїстика // День. – 2006. – № 215. – С. 6-7; Жулинський М. Двомовність? Ні, загроза двомовності // Слово і час. – 1996. – № 6. – С. 15-26; Костенко Л. Гуманітарна аура нації, або дефект головного дзеркала. – К.: „КМ Academia”, 1999. – 32 с.; Культура мови і культура в мові: Зб. наук. праць / За ред. Т.І. Панько. – К.: УМКВО, 1991. – 184 с.; Масенко Л.Т. Мова і політика. – К., 1999. – 100 с.; Масенко Л.Т. Річ не просто в мовній проблемі... // Віче. – 2003. – № 4. – С. 54-57; Онтологічні проблеми культури: Зб. наук. праць / За ред. Є.К. Бистрицького. – К.: Наукова думка, 1994. – 218 с.; Погрібний А. Розмови про наболіле, або якби ми вчилися так, як треба... – К.: Просвіта, 1999. – 336 с.; Пироженко В. Мовної проблеми як такої в Україні немає // Віче. – 2003. – № 4. – С. 50-53; Пономарів О. Культура слова: Мовностилістичні поради: Навч. посіб. – 2-е вид. – К.: Либідь, 2001. – 240 с.; Романчук О. Чи потрібна Україні українізація? // <http://www.universum.org.ua>; Тернопільський Б. Правові засади мовної політики // Віче. – 2003. – № 10. – С. 68-69; Ткаченко О.Б. Українська мова і мовне життя світу. – К.: Спалах, 2004. – 272 с.; Українська душа. – К.: Фенікс, 1992. – 128 с.; Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду: Документи і матеріали / Упоряд.: Л. Масенко та ін. – К.: Вид. дім „Києво-Могилянська академія”, 2005. – 399 с.

² Ткаченко О.Б. Українська мова і мовне життя світу. – К.: Спалах, 2004. – С. 193.

Україна рухалася й рухається третім шляхом, але процес цей досить тривалий і трагічний.

До недавнього часу радянська історіографія будувалася на тезі: „Київська Русь – колиска трьох братніх народів”. А тим часом М.Грушевський однозначно вважав Київську Русь першою сторінкою української державності. Саме тоді на народній основі виникла давня українська мова, яка вже мала поділ на функціональні стилі. У Великому князівстві Литовському вона була державною мовою, як актова використовувалася в Молдавському князівстві. Бахчисарайські хани листувалися нею з турецькими султанами. Згодом трагічна історія української державності обмежила писемне використання української мови. Вона стала використовуватися переважно у розмовно-побутовій сфері та в царині народної творчості. Наприкінці XVIII – поч. XIX ст. українська мова набула писемно-літературної форми (І. Котляревський, Г. Квітка-Основ'яненко). Проте після 16 царських указів про її заборону була ще, по суті, дуже близькою до ролі „мікромови” щодо російської і польської. Усе серйозне – наукова, філософська, політична література, інтелектуальна проза писалася навіть українцями на українські теми, російською, польською, німецькою мовами. Українська мова функціонувала лише у сфері художньої літератури.

Але крок за кроком, навіть не виходячи з цієї сфери, вона опанувала нові стилі й жанри, розширювала свої обрії і в оригінальній творчості, і завдяки перекладам. Так українська мова поширюється у сфері публіцистики, політики, філософії, державного управління, різних галузей виробництва. „Поступово українська мова набувала рис справжньої (макро) мови”¹, що зробило можливим її вживання як офіційної і навіть державної в різні періоди набуття Україною незалежності. Зокрема, важливість мовного фактора у розбудові Української держави добре розумів уряд УНР. За півроку в Україні було відкрито майже 150 українських гімназій, два державні університети, Українську національну бібліотеку, засновано Державний архів. Добре розуміли необхідність українізації в усіх сферах життя в радянській Україні прогресивні націонал-комуністи Микола Скрипник, Олександр Шумський тощо. На початку 20-х років XX ст. було створено першу АН України, масовими тиражами видавалися українські підручники, наукова література, україномовна белетристика, публіцистика, українізувалося військо, українська мова вживалася в державних закладах та установах.

Українізація, що проводилася в середині 20-х років, не була спрямована проти росіян чи інших національностей, які жили на українських землях. Навпаки, йшлося про руйнування духовних кайданів, відродження української мови, культури українського народу і водночас створювалися умови для духовного розвитку національних меншин. Зокрема, 6 липня 1927 р. було прийнято постанову Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету та Ради Народних Комісарів УРСР „Про

¹ Там само. – С. 158.

забезпечення рівноправності мов та про сприяння розвитку української культури". Так, у 1931 р. національними мовами послуговувалися 634 бібліотеки, 96 клубів, 366 сільбудів, 314 хат-читальень. Було відкрито Інститут єврейської літератури, Інститут польської культури¹.

Отже, розвиток національних меншин був органічно пов'язаний з відродженням української мови, культури, духовності.

Такі процеси тривали недовго. На початку 30-х років ХХ ст. політика національного відродження була практично зведена нанівець. 15 грудня 1932 р. у телеграмі до ЦК республіканських компартій Й. Сталін та В. Молотов вимагали терміново припинити „українізацію”. У ході „боротьби з націоналізмом” було знищено всі національно-культурні заклади, прийнято постанову „Про реорганізацію шкіл на Україні”, збільшилася кількість російських шкіл тощо. Згодом М. Хрущов активно впроваджував тезу про визнання за росіянами ролі „старшого брата”; зауважувалося, що „Україна існує тільки завдяки постійній допомозі великого російського народу”. А в 1958 р. в освітнє законодавство України було впроваджено „Закон про вільний вибір батьками мови навчання дітей” і дозвіл про можливість відмовлятися від вивчення української мови.

Не можна не згадати і загрозу перед майбутнім нації, державності й мови у т.зв. „добу Л. Брежнєва”. Велася замаскована боротьба з дисидентами, придушувалося національно-культурне відродження, а згодом, на ХХІV з'їзді КПРС, у березні 1971 р., Л. Брежнєв оголосив національне питання вирішеним і висловився про нову історичну спільноту – радянський народ. Станом на 1987 р. в Україні в 4500 російських школах навчалася більше половини всіх учнів. У Києві з 300 тис. учнів українською мовою навчалася лише 70 тис. Українська мова витіснялася з вищої освіти й науки. Викладання у професійно-технічних училищах і вищих навчальних закладах, за винятком окремих гуманітарних предметів, велася російською мовою. Українські наукові та публіцистичні видання паралельно дублювалися російською мовою з мотивацією „збільшення попиту” й україномовний варіант поступово зменшувався або й зовсім ліквідовувався. Українську мову було витіснено з театрів, кіно. Усе це призвело до різкого звуження сфери її функціонування на більшій частині України, падіння її престижу.

Процес „злиття націй” руйнував основи духовності, моралі, поваги насамперед до своєї рідної мови. Відлучення українців від своєї мови, а значить, і від культури, створювало в них комплекс меншовартості. Радянське суспільство деградувало не тільки економічно, а й морально, хоч будувалися нові промислові підприємства, лікарні, школи, вищі навчальні заклади. У цьому парадокс комуністичної системи, що призвів до її краху. Послаблення режиму спричинило загальний підйом боротьби за національні права практично в усіх республіках СРСР. Чи не першими з уст українських патріотів лунали заклики на захист української мови, що

¹ Вівчарик М.М., Панченко П.П., Чмихова В.І. Українська нація: шляхи до самовизначення. – К.: Вища школа, 2001. – С. 234.

свідчило про могутній процес національного пробудження в Україні, котрий набув такого масштабу, що влада змушена була зреагувати.

Одним із найважливіших виявів самоутвердження нації є державний статус мови, який законодавчо забезпечує її функціонування в усіх галузях суспільного життя. Безперечно, закон „Про мови” 1989 р., який проголосив українську мову державною, та Конституція України 1996 р., що юридично закріпила цей статус, розширила коло тих, хто користується українською мовою. Ідеться насамперед про державних діячів, фахівців різних сфер та галузей, проте нерідко виникала й виникає невідповідність між високим професійним рівнем і низькою культурою мовлення, а престиж мови, як відомо, залежить не від неї самої, а від її носіїв. „Носіями зразкової української мови мусять стати державні діячі, урядовці всіх рангів та їхні дружини, якщо вони спілкуються з людьми поза своє домівокю, виступають перед аудиторією безпосередньо чи в засобах масової інформації”¹, – зауважує О. Пономарів¹.

„Закон” містив конкретні вимоги щодо запровадження української мови в усі сфери суспільства, зобов’язував органи влади і посадових осіб забезпечити проведення дошкільного виховання, навчання в закладах освіти усіх видів та рівнів, ведення ділової документації в усіх установах, на підприємствах, в органах управління державною мовою.

Проте як зазначає Л. Ставицька, державна мова – це не тільки і не стільки мова керівництва держави: чиновників, можновладців, політиків тощо. Це насамперед мова українського народу, який населяє цю державу, і яка покликана охороняти його інтереси й задовольняти культурні запити.

Згодом виходить ще низка рішень і законів щодо впровадження української мови як державної в усі галузі життя суспільства, зокрема „Закон про національні меншини в Україні”, „Про освіту”, „Про інформацію”, „Про телебачення і радіомовлення”, „Про видавничу справу”, „Про рекламу”, „Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні”. Як бачимо, законодавча база з цього питання в Україні відповідає загальноприйнятій світовій практиці й узгоджується з відповідними міжнародно-правовими актами, але насправді жоден із вищеперелічених законів до кінця не виконується.

Зокрема „Закон про мови...” в умовах українсько-російської двомовності часто-густо ігнорується взагалі. Потужна хвиля національного піднесення і проблема української мови як державної відійшла на другий план, стала неактуальною. Така навмисна пауза призвела до нехтування українцями (за прикладом владної верхівки) власною рідною мовою. Натомість суспільство постало перед проблемою двомовності. Нормативна українська мова подекуди сприймається недоброзичливо. Сподівання перших років незалежності на те, що під впливом соціально-політичних перетворень, наполегливого вивчення української мови, яке масово охопить співвітчизників, більшість „російськомовного населення” та

¹ Пономарів О. Культура слова: Мовностилістичні поради: Навч. посіб. – 2-е вид. – К.: Либідь, 2001. – С. 79.

громадян України інших національностей щораз краще володітимуть українською мовою, а невдовзі розмовляти українською мовою стане престижно, – сьогодні видається малоюмовірним.

Загальноприйняте визначення двомовності дав американський лінгвіст У.Вайнрайх. Двомовність – це практика поперемінного використання двох мов, „білінгвізм”.

Розрізняють *індивідуальний білінгвізм* (володіння і використання двох мов окремими індивідами одномовної спільноти) та *масовий білінгвізм* (явище, спричинене колоніальною залежністю країни, коли одна мова стає залежною, а інша – домінуючою). Масовий білінгвізм небезпечний тим, що друга мова поступово приймає всі функції рідної, а отже, виникає реальна загроза знищення рідної мови та перетворення двомовців на одномовців, що рівнозначно асиміляції. Мета асиміляції – примусити народ зректися своєї рідної мови, звичаїв, традиційної культури, тобто змусити його перестати бути собою, уподібнитися іншому народові, злитися з ним, а зрештою – стерти асимільований народ з етнічної карти світу. Як бачимо, перспектива білінгвальної практики не вельми втішна. То чи є двомовність ознакою демократії, як переконає нас частина української політичної еліти? Чи національно-російську двомовність, активно насаджувану українському народові ще з часів колишнього Радянського Союзу, слід трактувати як асиметричну двомовність, що на практиці зводиться до російської одномовності?

І. Дзюба підкреслює: „Хто насправді в Україні є двомовними: ті, хто, обстоює українську мову, добре володіючи і російською, знаючи російську культуру, – чи ті, хто воює за „двомовність” задля права не знати українську мову й українську культуру, ігнорувати їх? Де є більший культурний потенціал? Де наша історична перспектива? І чи не спрямовані галасливі пропагандистські кампанії нібито на захист російської мови – насправді на захист безкультур’я, лінощів і малограмотності основної маси нашої бюрократії на всіх рівнях, не кажучи, звісно, про „геополітичний чинник”?”¹

Загальновідомо, що в усіх державах з двома або кількома державними мовами ставиться вимога, що якщо й не все населення в повному обсязі володітиме державними мовами, то принаймні всі посадові особи й державні службовці мають вільно володіти ними та давати приклад для опанування державними мовами решті населення. В Україні ж вимога до знання української мови нерідко кваліфікується як „насильницька українізація”, а потреба запровадження російської мови як державної звільняла б від обов’язку вивчення й опанування української мови. Тим самим російська мова й надалі залишатиметься „мовою інтелігенції”,

¹ Дзюба І. І знову казуїстика // День. – 2006. – № 215. – С. 6-7.

„мовою міста”, а українська – „мовою села”. Цілком зрозуміло, що в таких умовах фактично першою (і навіть) другою державною мовою українська мова не стане.

Аналіз двомовності, поглядів її прихильників і супротивників дає змогу зробити висновок, що вимоги прихильників двомовності не є об'єктивними, оскільки нинішня мовна ситуація в Україні склалася неприродним шляхом – упродовж століть формувалася система духовно-культурної залежності України від Росії. Проблема державного унормування співіснування мов різних етносів завжди постає в поліетнічних країнах. У мовному законодавстві багатьох держав існують три підходи до розв'язання цієї ситуації. Перший полягає в тому, що державною мовою обирається мова однієї національності, яка зробила основний внесок у формування країни і переважає кількісно інші етнічні групи (французька, англійська, іспанська та інші мови). Другий шлях мовного спілкування в умовах двомовності щодо визначення державної мови має місце в країнах, де важко визначити якусь одну корінну націю, наприклад, у Люксембургу, де функціонують дві офіційні мови – німецька і французька, у Швейцарії з її трьома офіційними мовами – німецькою, французькою та італійською. Є й третій варіант, коли законодавством закріплено статус двох офіційних мов – місцевої національності і мови колишньої метрополії. Це практикується переважно у постколоніальних країнах (гінді та англійська в Індії, ірландська та англійська в Ірландії). Формально у цих країнах головна роль відводиться національним мовам, насправді ж панівне становище залишається за мовами колишніх метрополій. „Особливість України полягає у тому, що вона належить де-юре до першої з трьох груп, які аналізуються, а насправді – більше до третьої, з фактичним домінуванням мови колишньої метрополії”¹. Саме цим пояснюється одне з головних протистоянь щодо застосування російської мови як державної. Про державний статус російської мови в Україні варто буде говорити тоді, коли українська досягне фактичної, а не формальної рівності з нею².

Більш категорично висловлюється проти двомовності Л. Масенко, яка вважає, що „функціонування в одній країні двох офіційно закріплених мов, порушуючи мовно-культурну єдність її мешканців, стає джерелом постійного конфлікту між двома різномовними частинами населення, перетворюється на дестабілізуючий фактор суспільного життя. Це стан нестійкої рівноваги, що має тенденцію або до перетворення на одномовність, або до розпаду єдиної держави”³.

¹ Жулинський М. Двомовність? Ні, загроза двомовності // Слово і час. – 1996. – № 6. – С. 18.

² Дзюба І. Сучасна мовна ситуація в Україні // Урядовий кур'єр. – 2000. – № 73. – С. 5.

³ Масенко Л.Т. Річ не просто в мовній проблемі... // Віче. – 2003. – № 4. – С. 56.

Зрештою, провідні мовознавці про такі проблеми говорять давно. Ю.Шевельов, зокрема, зауважує: „Фіни не хочуть розуміти шведську в країні Суомі. Фламандці – французьку в Бельгії. Не має єдиної літературної мови Норвегія, що створює певні проблеми. Франкомовний Квебек силкується стати незалежною державою...”¹ „Поширення двох мов в одній країні завжди є станом нестійкої рівноваги, що має тенденцію або до перетворення на одномовність, або до розпаду єдиної держави на частини за мовною ознакою”².

Постає ситуація, котра характеризується не гармонійною взаємодією мов, а конфліктом і боротьбою.

Звідси стає дедалі зрозумілішою життєва необхідність взаємозалежності інформації й нації, мови й держави, проблем, які часто формулюються так: є мова – є нація, а є нація – є держава. Отже, немає мови – немає держави.

Цю загрозу добре розуміють, а головне – прагнуть відвернути владні структури багатьох країн світу. Зокрема, 1995 р. у Литовській Республіці було прийнято закон „Про державну мову” та закон про втілення в життя „Закону Литовської Республіки про державну мову”, де названо основні сфери вживання державної мови, регламентовано її охорону й контроль, а також правову відповідальність за недотримання Закону. Так, кодекс адміністративних юридичних порушень передбачає засоби адміністративного впливу: попередження або грошове покарання (від 25 до 500 доларів США). Штраф передбачається за невикористання державної мови на печатках, бланках, вивісках, при опису товарів; виконанні службових обов’язків, діловодстві (внутрішньодержавному); за подання документів недержавною мовою; вживання недержавної мови у теле- та радіопередачах, кіно- та відеофільмах тощо.

У Польщі прийнято проект Закону про польську мову, який розглядає й охороняє польську мову як державну й культурну цінність та економічну категорію. Він запроваджує нові правила, що мають припинити процес витіснення польської мови з вивісок, реклами й меморіальних дошок, а також висуває обов’язкову вимогу до кожного державного діяча – вміти зрозуміло й грамотно розмовляти польською. Окремі положення регулюють користування польською мовою в господарчій та громадській діяльності. Передбачено, зокрема, що всі угоди з зарубіжними партнерами, що виконуватимуться на теренах Польщі, мають укладатися тільки цією мовою.

У Франції 4 серпня 1994 р. Національні збори й Сенат країни ухвалили закон, у якому вкотре нагадується: „Французька мова як державна, згідно з Конституцією, є важливою складовою частиною самобутності й

¹ Масенко Л.Т. Мова і політика. – К., 1999. – С. 63.

² Романчук О. Чи потрібна Україні українізація? // [http:// www.universum.org.ua](http://www.universum.org.ua).

національного надбання Франції... Знання французької мови є обов'язковим". За порушення цього закону накладається штраф у розмірі 9 тисяч американських доларів або шість місяців ув'язнення.

Подвигом можна назвати відродження давньоєврейської мови (іврит) ізраїльтянами. Адже іврит упродовж 2 тис. років вважали мертвою мовою.

Саме так у добу інтеграції та глобалізації мають утверджувати свою національну самобутність і розвивати державну мову народи, котрі вважають себе цивілізованими, оскільки обов'язком кожного з нас, незалежно від посади, соціального статусу, віку, статі тощо, є усвідомлення думки про те, що державна мова – національне надбання, котре має охоронятися кожним із нас і підтримуватися державою, стати беззаперечним лідером у процесі розбудови державності.

У проекті Концепції мовної політики в Україні, зареєстрованій Мін'юстом ще 2006 р., йдеться про те, що „загроза українській мові є тоталітарною загрозою національній безпеці України, загрозою самому існуванню української нації і Української держави”.

Отже, мовна політика як одна із складових частин державної має бути спрямована на забезпечення оптимального функціонування української мови в усіх сферах життя українського суспільства, їх подальшого розвитку та взаємодії. Виконуючи інтегруючу функцію, українська мова має стати важливим чинником зміцнення державності; забезпечення культурного та економічного розвитку нашої країни. Прийняття двох державних мов усупереч твердженням прибічників державної двомовності не продемонструє всьому світові ані демократичних устремлінь України, ані додасть їй престижу як європейській державі.